

РОЗДІЛ 2 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09:82-32

DOI <https://doi.org/10.32782/philspu/2025.12.6>

ОБРИСИ ВІРТУАЛЬНОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЗБІРЦІ «АРКАНУМ» ЮРІЯ ВИННИЧУКА

Ставніча Олена Миколаївна,

к. філол. н., науковий співробітник відділу
української літератури ХХ ст. та сучасного літературного процесу
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України
ORCID ID: 0009-0008-3460-1441

Об'єктом дослідження стало висвітлення рис і особливостей віртуальної еміграції митця в тоталітарному суспільстві на прикладі збірки ранньої малої прози «Арканум» Ю. Винничука. У статті запропоновано рівнобіжний до «внутрішньої еміграції» термін «віртуальна еміграція», позаяк він містить вказівку не так на деструктивну егоцентричну замкненість у собі, як на конструктивне розширення внутрішнього світу за рахунок творення / вивільнення індивідуальних фантазмів, зберігаючи сенс умовності переміщення. Розглянуто структурні, символічні та смислові компоненти збірки крізь призму концепту внутрішньої / віртуальної еміграції. Особливу увагу приділено семіотичному декодуванню багатозарової, культурологічно обумовленої образності, якою автор завульовував і водночас увразнював думку, для цього актуалізовано відповідний мистецький контекст. Проаналізовано тематику, структуру та образно-стильову специфіку збірки, окремо висвітлено генезу й ідеосферу поеми «Арканум». Визначено, що цілісність сприйняття збірки як ізольованого віртуального топосу забезпечують наскрізний персонаж, емотивні маркери екзистенційного відчаю та смутку, лейтмотивна символіка й метафорика, концептуальна семіосфера. Досліджено, що обриси віртуального світу митця творять необарокова притчовість, алегоричність, антиімперська соціальна критика, втілена завдяки різномодальній іронічності, епатажна еротичність, міфологічність, неоготичний містицизм і всепроникна філософічність. Письменник досягає ефекту відображення постмодерністськи релятивної плинної реальності шляхом використання синкретизму просодичних, кінесичних і візуальних образів, внутрішньої ритмомелодики, засобів магічного реалізму. Доведено, що Ю. Винничук використовував стилістичні й фабульні елементи «арканумських» оповідань у всій подальшій творчості, тож вифантазований в юності велично-декадансний Арканум постає сталим конструктивним віртуальним топосом екзистування душі письменника.

Ключові слова: внутрішня / віртуальна еміграція, тоталітаризм, егопобудова, мистецька резистентність, алегоричність, притчовість, антиімперська соціальна критика.

Stavnycha Olena. Features of virtual emigration in the collection of short stories "Arcanum" by Yuri Vynnychuk

The object of the study was to investigate the features and characteristics of virtual emigration of an artist in a totalitarian society using the example of Y. Vynnychuk's collection of early short stories "Arcanum." The article proposes the term "virtual emigration" as parallel to "inner emigration," since it refers not so much to destructive egocentric isolation as to the constructive expansion of the inner world through the creation/release of individual fantasies, while preserving the meaning of conventional displacement. The structural, symbolic and semantic components of the collection are examined through the prism of the concept of inner / virtual emigration. Particular attention is paid to the semiotic decoding of the multi-layered, culturally conditioned imagery with which the author veiled and at the same time emphasized his idea, for which the relevant artistic context is actualized. The theme, structure, and imagery and stylistic specifics of the collection are analyzed, with separate attention given to the genesis and ideosphere of the poem "Arcanum." It is determined that the integrity of the perception of the collection as an isolated virtual topos is ensured by a central character, emotive markers of existential despair and sadness, leitmotif symbolism and metaphor, and a conceptual semiosphere. It has been found that the contours of the artist's virtual world are created by neo-baroque parables, allegorically, anti-imperial social criticism embodied through multimodal irony, shocking eroticism, mythologicality, neo-Gothic mysticism, and pervasive philosophicity. The writer achieves the effect of reflecting postmodern relative fluid reality through the use of syncretism of prosodic, kinesic, and visual images, internal rhythm and melody, and methods of magical realism. It has been concluded that Y. Vynnychuk used stylistic and plot elements from the "Arcanum" stories in all his next works, so the majestic and decadence Arcanum, imagined in his youth, appears as a constant constructive virtual topos of the writer's soul.

Key words: inner / virtual emigration, totalitarianism, ego-building, artistic resistance, allegorically, parable, anti-imperial social criticism.

Вступ. Репресивні й антигуманні реалії ХХ ст. сприяли формуванню такого виразно антитоталітарного за суттю явища, як внутрішня еміграція, що була не лише способом пасивного самозбереження, а й містила імпліцитний протест проти засобів і методів маніпулювання свідомістю, творчим процесом і внутрішнім життям людини. Актуальність дослідження цього

феномену посилюється в сучасних мілітарних умовах необхідністю пошуку й пояснення механізмів опірності духовного світу індивіда з метою збереження його самовідповідності, розвитку психологічної та мистецької резистентності. У європейській і американській культурології «внутрішня еміграція» (*нім.* *innere Emigration*) здебільшого розглядається крізь призму

німецької неофіційної культури часів нацизму, рідше – як форма дисидентства в СРСР, і вкрай рідко пов’язується з локальними національними досвідами мистецького протистояння. Термін «переважно уживається як поетична метафора на позначення стану ізоляції, відчуження та ескапізму індивіда в умовах диктатури» [5, с. 13–14]. Наразі він також широко застосовується у галузі психології на позначення стратегії виживання й самозбереження в кризових умовах, набуваючи позитивних конотацій.

Матеріали та методи. Різні грані явища викликали зацікавлення мислителів і науковців протягом усього ХХ ст., хоча появу самого терміна приписують французькій журналістці початку ХІХ ст. Дельфіні де Жирарден [5, с. 21–25]. Психологічні механізми втечі людини від нестерпної реальності, такі як авторитаризм, конформізм, деструктивність, досліджував Еріх Фромм («Втеча від свободи», 1941) [8]. Принципи збереження самототожного внутрішнього ядра особистості сформулював Віктор Франкл у книжці «Людина в пошуках справжнього сенсу» (1946) [7]. Суспільну атомізацію, тоталітарне знеособлення, механізми «дереалізації реальності» докладно описала Ханна Арендт («Джерела тоталітаризму», 1951) [1]. На українському ґрунті фундаментальне дослідження явища «внутрішньої еміграції» за доби «застою» в СРСР на прикладі львівських митців здійснив мистецтвознавець Богдан Пилипушко («“Внутрішня еміграція” митця в умовах тоталітарної дійсності», 2018) [5; 10]. Особливу увагу він приділив аспектам маргіналізації та соціальної мімікрії «внутрішніх емігрантів», конструктивним і деструктивним чинникам і наслідкам явища для індивіда й посттоталітарного суспільства.

Б. Пилипушко окреслює «внутрішню еміграцію» як стан і результат вимушеного дискомфортного перебування в державі, зумовленого неможливістю фізичної еміграції через об’єктивні або суб’єктивні причини, небажанням ідентифікувати себе з авторитарною державою чи суспільством [5, с. 19]. Проявами «внутрішньої еміграції» стають дистанціювання від офіційного життя держави, підсилення мистецької, інтелектуальної та духовної активності індивіда, що, однак, обмежується приватним простором або вузьким колом осіб («творення в шухляду»); зміщена на власне его активність тощо.

Названий концепт, на думку дослідників, репрезентують мемуари і творчий доробок «внутрішніх емігрантів» Карла Звіринського, Пауля Клее, Кете Кольвіц, Томаса Манна, Жоана Міро, Джорджо Моранді, Стефана Цвейга, Ернста Юнгера, Карла Ясперса та ін. [9; 10]. В українській літературі це насамперед поетичний і прозовий доробок шістдесятників і вісімдесятників, котрі з політичної необхідності змушені були вдаватися до герметизму й інакомовності, створення своєрідної метамови мистецтва.

Загалом поняття «внутрішньої еміграції» глибоко закорінене в філософію екзистенціалізму, фрейдизм (і неофрейдизм), тому його фрейм є сув’язю екзистенціалістських і психоаналітичних концептів, як-то самотності, страху, порожнечі, безнадії, вибору, свободи / несвободи, ніщоти, невротичності, утечі, витіснення тощо.

У сучасних умовах всепроникної комп’ютеризації вважаємо за рівноправний і в чомусь навіть більш точний термін «віртуальна еміграція», позаяк він містить вказівку не так на егоцентричну замкненість у собі, як на експансивно-інтенсивне розширення внутрішнього світу за рахунок творення / вивільнення індивідуальних фантазмів, зберігаючи водночас сенс умовності переміщення. Не випадково об’єктом нашого дослідження було обрано висвітлення рис і особливостей віртуальної еміграції митця саме на прикладі збірки «Арканум» Ю. Винничука – тут повноформатно представлені художні способи осмислення травматичної тоталітарної дійсності, суголосні мистецько-філософським пошукам С. К’єркегора, Ф. Кафки, А. Камю та ін. Проте оповідання збірки, попри численність літературознавчих досліджень названих концептів, з погляду вивчення специфіки мистецького ескапізму до сфери зацікавленості науковців не потрапляли. Отже, метою розвідки є семіотико-структурний аналіз творів збірки «Арканум» як цілісного феномену, що репрезентує дискурс особистісної добровільної самоізоляції та егопобудови в художньому світі. Крім того, використано історико-культурний та філософський підходи, а також долучено елементи біографічного та філологічного методу.

Результати. Поема та однойменна збірка малої прози «Арканум» – яскраве свідчення віртуальної втечі Ю. Винничука у світ вигаданий, відчужений від задушливої радянської дійсності та водночас невіддільно пов’язаний з нею, – була написана у грудні 1977 – січні 1978 р. (з’явилася спочатку в журналі «Сучасність» 1989 р.; зараз розміщена на порталі «Збруч»), у повному обсязі надрукована лише в 2019 р. Найпоширеніша інтерпретація, зініційована самим автором (до речі, відомого своїми містифікаціями), назви країни Арканум – це усічена анаграма «Україна»: «Переживши трус у 1974-му, я боявся ще одного. Тому все зашифрував або ж писав лише мені відомою мовою. Тепер я її забув і не можу розшифрувати. Я писав арканумською. Бо я жив в Арканумі, а не в ССРСР. Я жив десь там – де дім за зорею. Але Арканум вимер, а я, останній арканумець, невдячний син свого горопашного народу, втратив пам’ять» [3]. Вигадавши цілу цивілізацію, що нібито існувала в Північному Причорномор’ї до початку нашої ери (між VIII і IV ст. до н. е.), письменник заселив її простими арканумцями, королями, істориками, поетами, мудрецьями, шахраями, пророками і повіями, катами і жертвами, вигдав арканумську літературу й писав від імені арканумських авторів.

Наприкінці 1970-х років анонімна поема «Арканум» поширювалася в машинописах, а автора-дисидента наполегливо розшукував КДБ. Розлогі метафори-мікросюжети поеми живописують руїну спаленого салагірцями-завойовниками Аркануму, жорстоке знищення історичної й генетичної пам’яті разом з носіями, вмивання мови і пісень: «Пісні співані в таємниці калічать наші язика. // Пам’ять не плодоносить навіть на найвищих рівнинах. // І вириває вітер її сліди з м’ясом і кров’ю» [2, с. 271]. Міфологізовані алегорії згвалтування та інцесту, занепадницький настрій і завуальовано-прозоре зображення тортур і знущань, котрі покірно

приймає поневолений народ, сприймалися як підрив фасадно-оптимістичної радянської системи і навіть як заклик українців-арканумців до боротьби й опору чужинцям («О зливу війни! // Я заклинаю очищувальні твої дощі і хмари, що набубнявіли ними. // Не обмини Арканум!» [2, с. 276]). Лейтмотиви крові, смерті (і символічної, і конкретно-фізіологічної, й уособленої в образ Смерті-матері, що єдина може пробудити націю через втрату її окремих дітей), війни інкрустовані символами мовчання / крику (тиша руїн, мовчання пісень, ледь чутний гомін і моторошне завивання), пустелі-порожнечі (снігової і піщаної), маски (як символу пристосуванства й подвійного існування), Дзеркала Світу, Корабля Смерти, Величних Сутінків. Ця символіка не лише апелює до культурологічних кодів «Сутінків Європи» О. Шпенглера і «Попелу імперій» О. Бурггардта, а творить новий вимір катастрофізму – згасання нації через втрату історичної колективної, родової пам'яті про себе. Насиченість тексту ремінісценціями та алюзіями прочитується на кількох рівнях – від асоціативної образності (у зачині «перетворилися вікна в Гаї Золоті...») відлунює кларнетизм «Золотого гомону» П. Тичини; численні біблійні імена й паралелі; міфологізована згадка фабульної деталі з «Мобі Діка» Г. Мелвілла до структури й імітації стилістики, зокрема «Так говорив Заратустра» Ф. Ніцше:

«Цими словами він звільняє нас від обважнєних обмежень розуму, від брудних і принизливих самоотруєнь химерами, що звуться совістю і моральністю!

О, будьте як звірі хижі і молоді!

Скиньте з себе жалість, як гадюка скидає луску навесні!

Хто в себе проникне і спізнає себе – той Бога узрить.

Досить нам світла від згаслих сонць!

Досить нам бути паперовими квітами, яких і метелики одиурались!

Досить нам бути птахами, набитими ватою і цитатами!» [2, с. 269].

Написана переважно ліризованою прозою, подекуди верлібром, поема передає відчуття вичерпаності часу, історії, нації, цінності особистості, мистецтва – у проєкції на суто українські реалії. Тут каравани й сувої чужинських слів «поглинають усе живе на своєму шляху», арканумські «діти завчасу з тупістю млявих волів старіють і духом занепадають», і ніхто не прийде на руїни й могили «з квітами чи гарячими преціями». Автора гнітить родова провина покірності, ментальна «вада» терплячості й всепрощення: «Хоч ти великий, але не здатен до борні зі злом. // Вибачаєш кривди, які чинять тобі інші, а злі вчинки трактуєш з добротою і милосердям» [2, с. 271]. Саме тут з'являється публіцистично розгорнений згодом у романі «Мальва Ланда» радикально-націоналістичний мотив очищення-оновлення через офірну жертву – велику війну, котра сотворить нових мучеників і героїв, поверне орієнтири для національної ідентифікації: «Дай нам ріки крові! Скупай в них надії серця! <...> І додай нам ненависти, бо любов'ю просякнуті ми й без того! // І додай нам жорстокости, бо милосердя у нас аж занадто!» [2, с. 276].

Тільки екзистенційне страждання і героїчний чин можуть очистити націю від духовної їди та плісняви. Сам протагоніст, іменований Краплею Безсонної Крові, екзальтований максималіст, що прагне вивести свій народ з «чорних туманів» рабства, насправді не є пророком чи Месією, бо уста його мертві, «і заростають і гаснуть стежки у холодних очах». Тут потужно метафорично й символічно прописано національні ідеологеми, проте сам твір сповнений безнадії та прочитується як похмурий реквієм українству, що відповідає тодішнім настроям у галицькому інтелектуальному середовищі.

Подібна тематика й настроєвість визначають усю збірку «Арканум», значна частина оповідань якої була написана у 1970—1980-х роках. Окремі «Арканумські оповіді» та «Видива» були опубліковані в часописах (1989 і пізніше), повністю сформовані Ю. Винничуком в цілісну книжку й видруковані 2019 року. Значеннева полісемантичність і множинність пропонованих кодів прочитань починається з назви. Генеза значень лексеми «арканум» (лат. *arcānum* – таємне) закорінена в давньоримських часах, коли нею позначалися містерії та таємні вчення жерців, абсолютно недоступні для непосвячених, у такому значенні слово перейшло й до езотеричного християнства («арканське вчення»). У середньовічній алхімії арканумами називали різноманітні «чудодійні» препарати, а також найвищі прагнення алхіміків – «еліксир молодості» та «філософський камінь». У пізній містико-спекулятивній алхімії під арканумом розуміли щось приховане, безтілесне й безсмертне. У такому вимірі – як езотеричне знання для утаємничених, секретний «рецепт» на лікування національних ментальних «хвороб» – можна трактувати й «Арканум» Ю. Винничука. Тут також (за співзвучністю слів) прочитувана метафора татарського (чужинського) аркана-зашморгу, що затягається тим сильніше, чим дужче жертва опирається; й символіку безкінечності й взаємопов'язаності в пристрасті життя старовинного гуцульського танцю; й натяк на значеннєвість вішунських карт Таро («Три кароокі кралі карти розклали на твою долю»), позаяк персонажів Старшого Аркана (блazenь, король, мудрець, повішений та ін.) легко відшукати з-поміж персонажів збірки. До речі, фрагменти книжки можна переставляти й перетасовувати, символічно міняючи «матрицю Долі» та водночас зміст сприйняття цілісності тексту. В цьому можна вбачати постмодерністський прийом, хоча стилістика твору переважно декадансно-модерністська, тобто, на думку Т. Гундорової, формопошукові «власне модерністські імпульси синхронізуються з постмодерністською концепцією світовідчуття» [4, с. 15].

За структурою та внутрітекстовою інтенцією «Арканум» перегукується із писаним у той же період «Хозарським словником» (1984) Милорада Павича, а концептуально – відображає глобальну антропологічну кризу, доповнену суто національною – пошуком орієнтирів і знаків ідентичності українства. На архітектоніці книжки, з одного боку, позначилася семантика аркана-танцю (замкнене коло, що прискорюється,

із рівнозначно-взаємозамінними елементами; ритміка організації тексту в цикли), а з другого – збірка містить 124 оповідання, рівно стільки ж, скільки й *magnum opus* «Моральні листи до Луцилія» Луція Аннея Сенеки. Увівши ранню поему до пізньої редакції, письменник теж символічно замкнув коло, а видавши ці тексти – закриття певний особистісний гештальт. З «Моральними листами до Луцилія» текст Ю. Винничука пов'язаний не лише образом поета-філософа Люцилія, від імені котрого написана більшість арканумських оповідань, а й типологічно: окрім сумірної структури, обидва твори за своїм змістом є узагальненням, підсумком філософських шукань авторів. У фокусі уваги обох письменників – осмислення свободи волі, дружби, кохання, смерті, покликання і призначення, самотності, держави тощо. Посилує подібність до форми платонівських філософських бесід уведення Ю. Винничуком другого голосу, що уособлює раціональне начало позалюдського (з відтінком інфернальності чи фаустіанства) походження, – дрібнолюдка доктора Фука. Відтак внутрішня діалогічність твору отримує формальне вираження.

Отож художню цілісність збірки забезпечують наскрізний персонаж, емоційно-стильова тональність, локалізований хронотоп, лейтмотивна символіка й метафорика, концептуальна семіосфера, провідним концептом в якій постає внутрішня еміграція – як замкненість і відособлення від соціуму таємного власного світу. Письменник формує маленькі оповідки у тематично-жанрові цикли: притчі, легенди, історичні хроніки, бестіарій, сни, видіння, поеми, оповіді самого Люцилія та розповіді про нього. Текстам властива різномодальна іронічність, реалізована в номінаціях (святий Кобиздох, король Кендюх, кондитер Паталаха тощо), сюжетах (рубання гілки, на якій сидить сам рубач; пришивання голови до тіла вродливиці; перетворення шпигуна в дійну козу та ін.), розлита в деталях і образності.

Ще одна важлива риса збірки, що наповнює віртуальну країну Арканум неповторним «винничуківським» колоритом, – фабульна містичність і навіть метафізичність історій. Містика із супровідним готичним антуражем (зооморфними перевтіленнями, деформаціями часу й простору, оживленням мертвих тощо) постає обгорткою гострих соціальних сенсів, побутові сценки на зразок сварки, зради, шпигунства переводяться в ширший метафоричний або алегоричний план і набувають універсального звучання. Приміром, оповідання «Солоне вино», засноване на тривіальному сюжеті подружньої зради та вбивства з ревнощів, утверджує не тільки сутнісну тотожність чоловіка й коханця (обидва виявляються поетами і складають вірші до шухлядки письмового столу), зрадливої дружини і щура, а й розгортає декілька нюансованих автором міфологічно-екзистенційних сенсів: дзеркальність існування; біблійна аналогія крові й вина; вкладеність і суміжність мікро- і макросвітів; світотворча сила поетичної уяви й пам'яті тощо. Подібна щільність образності породжує семіотичне гіперускладнення внутрітекстової реальності, а це спричиняє поступову втрату зримих, осяжних кордонів «дійсної дійсності» – вона сама стає межею з вільним і неконтр-

ольованим балансуванням між буттям і небуттям. Тому домінантна тема смерті у збірці постає органічно й закономірно. Цей необароковий мотив найпотужніше розгорнуто в циклі «Сни Люцилія» та оповіданні «Смутні очі саду», де смерть описана як усамітнене безкінечне ув'язнення в мертвому саду-острові у порожніх небесах: «...самотність – це якраз і є істинна смерть» [2, с. 126]. Тут виразно резонують мистецькі формули та психодраматичні техніки раціоналізації фобій філософсько-гностичної прози Валерія Шевчука [6].

Оповідання «Арканума» мають притчовий характер, лаконізм викладу й вислову, прозору алегоричність, крізь яку легко побачити всі вади й ознаки радянського соціального устрою. Бо, попри позірну асоціальність і відстороненість від життєвських реалій, обриси внутрішнього віртуального світу Винничука відтворюють грані болісної для автора дійсності. Так, «Манне озеро» – алегорія в'язкості буття в тоталітарному суспільстві, «Історія страченої чернички» актуалізує національні стереотипи (арканумці не вміють пити, а от салагірці в цьому майстри; арканумці програвали битви через надмірну етико-естетичну чутливість), демонструє соціоневрози й моральні збочення владців і простолюду, функціонування корумпованої карної системи, імперську зажерливість і захланність сусідньої країни Салагіру, що уособлює Московщину, котра «не збирається повертати захоплені території і найпевніше піде війною» [2, с. 60] (тут можна говорити про загальну візійність і профетичність вислову).

Лірично-алегоричний диптих «Похід крізь осінь» і «Фіранка», що утворює розділ «Оповіді зі старих арканумських літописів та хронік», презентує чоловічий і жіночий погляди на загальне онтологічне становище арканумців / українців. «Похід крізь осінь» арканумського війська символізує безсенсовий рух в нікуди, вказуючи на постійну, штучно створену і стимульовану мобілізованість тоталітарного суспільства, відтворює весь жах існування всередині цієї системи з її маніакальною правлячою верхівкою та репресивним апаратом. Уся чоловіча частина суспільства мобілізована проти ворога – але ворог віртуальний, його не існує, командири відмовчуються, і тільки коли хтось божеволіє від невідомості, одноманітності й безвиході, «чорна сторожа із полку безсмертних» стинає йому голову, «щоб не розпалював ув інших туги, не навіював розпачу». Міфологічний мотив дочасного кам'яного сну (заки прийде весна-відродження) вивершує декадансний наратив. Доповнювальний жіночий погляд представлено в оповіданні «Фіранка». Позбавлені чоловіків жінки десятиріччями чекають на їхнє повернення, звертають благання й молитви до короля, та все намарно. Зрештою, доведені до відчаю жінки виявляють революційний порив, захоплюють палац – та бачать там лишень опудала вояків, пустку й руїну. Автор показує, як безжально пожирає людей Молох імперії, дає потужну алегорію України у складі радянської держави епохи застою (руїна всередині занепаду: «Це просто бабське царство, яке плодить хлопів, а потім само споряджає їх на війну і виглядає щоднини» [2, с. 17]), говорить про порожнечу імперських символів влади.

Тонку соціальну сатиру Ю. Винничук розгортає в циклі «Арканумський бестіарій», виводячи галерею суспільних типів, зашифрованих під екзотичних казкових істот. Так, трабакан – «щось схоже на великого ящур», що «цінує порядок понад усе», своїм криком паралізує жертву й пожирає її, а їсть він усе підряд, – уособлює весільних і «всєдних» співробітників КДБ. Пльонц – кругла безголова істота – пересічного міщанина; шурх, котрий не має сталого вигляду, – пристосованців; попельник – сексотів тощо. Обираючи формат притчі або казки («Королівна жаба»), автор одночасно використовує можливості конструювання фантастичної умовності та властивий цим жанрам дуалізм зовнішньої неправдоподібності і внутрішньої (прихованої) істини, має змогу наочно оприявити фатальний розрив між удаваним / уявним і дійсним.

Хаотизація та абсурдизація довколишнього світу максимізовані в оповіданні «Вечірня прогулянка», що постає ніби оживленою частиною триптиха Ієроніма Босха «Сад земних насолод». Тут огидне й натуралістичне зливаються у психоделічну картину розпаду і розкладу: «Дві голови сваряться межі собою, кусаються і хриплять, цвиркають слиною і кров'ю, але ось підбігають до них пранцювати й починають грати в копаний м'яч» [2, с. 78], – так автор означає намацальний страх тоталітарного існування й рівнобіжно подає алегорію внутрішньонаціональних чвар, за яких вигоду отримує лише третя сторона – загарбник і поневолювач. Подібне семіотичне «вивертання» використане й у «Ярмарку гріхів», де психопатології та злочини показані не тільки як норма, а й бажаний і ходовий «товар» на торговлиці життя (тут вбачаємо алюзії й номінативний фатичний жест на «Ярмарок марнославства» Вільяма Теккерея). У нарації тонко переданий екзистенційний відчай і смуток, останній до того ж є найуживанішим емотивним маркером збірки.

Автор намагається схопити й передати ефект роздвоєння реальності, коли вона ніби «пливе» в очах спостерігача. Для цього він використовує синкретизм просодичних, кінесичних і візуальних образів, внутрішню мелодійно-ритмічну пружність фраз, відзвуки (аналогії) магічного реалізму. У такому плинному постмодерністському модусі, в якому «особа взагалі не є наперед заданою. Вона перманентно створюється, існує лише в режимі творення як акту вивільнення від об'ємів небуття» (С. Кримський) [4, с. 14], зображено й основного персонажа «Арканума» Люцилія. У мікрозамальовці «З чого склався Люцилій» Ю. Винничук подає просту й геніальну метафору сутності людини, котру формує час, оточення, довкілля, усе прочитане, побачене, пережите. Очищена від соціального лушпиння людина виявляється неіснуючою – «тільки темне ніщо. І ні сліду себе» [2, с. 130].

Саме через сні і твори свого alter ego Люцилія письменник артикулює складні онтологічні питання буття й небуття, самостворення («Павучок») й самознищення («Малюки»), сновидність дійсності («За вікном була зима»), таємниці творчого процесу («Зниклі слова», «Вірш», «До музи»), намагається проникнути

в глибини психіки, розбираючи такі стани, як параноя («Сірий чоловік»), шизофренія (фрагментація свідомості через нав'язливу метафору розчленування – «Вуха і серця», «Карти» і под.), іманентний потяг до зла («Ярмарок гріхів»), екзистенційний жах («Шибя крику», «Місце страти»), переживання еротичного досвіду («Вуглярівна», «Проба гвалту») та ін.

Створена поза і всупереч адміністративним і цензурним втручанням, збірка десакралізує тоталітарний спосіб буття і творені ним символи та наративи. Тож значна частка оповідань – яскрава соціальна сатира. До прикладу, «Котячий винахідник» – притча про знищену з добрих спонук ідею, «Пророк» – сатира на шарлатанів, «Дід-хмаровик» – притча про соціальні маски, «Як народжуються дракони» – про конструювання соціальних міфів з показом механізму маніпулювання громадськістю. З-під іронії та сарказму іноді пробиваються абсолютно серйозні зауваги трагічного забарвлення й афористичного гатунку, що окреслюють потаємні джерела авторських інтенцій і пафос книжки: «Красиво вмирати – це все, що залишилося моему народові. В славі, в огні, в піснях, зі сталевим поглядом – гинути на полі бою невідомо за що...» [2, с. 141] («Імператор і його військо»); «Народ твій не мертвий. Народ твій вічний, як оце небо над головою... Він повертається на землю свою по довгих блуканнях» [2, с. 264] («Зустріч Скорпіона й Люцилія на руїнах Арканума») тощо.

Гумористично-містичні історії, нерідко із притаманним авторові хулігансько-еротичним сюжетом, теж посідають у збірці суттєве місце, окреслюючи ще один вектор творчості Ю. Винничука. Як правило, в них обіграно ситуації повсякденності, однак із залученням постмодерністської релятивності («Чайна історія», «Коханець у бурштині» та ін.), коли достеменно не відомо, що із чого впливає, що є причиною, а що наслідком. Цей сегмент творчості митця теж належав до літератури, в СРСР забороненої, трактованої як порнографічна, тому був для письменника територією приватною, втаємничуваною. Еротичний текст ставав сублімативним резервуаром пасіонарності самовідчуженої від соціальної системи мистецької особистості.

Висновки. Загалом оповідання збірки вимагають від читача суттєвого культурного багажу, позаяк насичені численними літературними, мистецькими й філософськими алюзіями, іноді текст всуціль сплетений із розгорненої метафори або візуалізованого концепту. Стилістичні елементи й деякі сюжетні ходи арканумських оповідань автор використовує згодом як матеріал для роману «Мальва Ланда» (зокрема, лекало бестіарію, декадансну символіку, сюжетну лінію обезголовленої красуні тощо), кохана Люцилія – примарна Ілаялі з'явиться в оповіданні збірки «Спалах», сам Арканум вирине як сюжетотвірний елемент у романі «Танго смерті», там же використані фрагменти поезій Люцилія та уведена частина «Книгозбірня Люцилія»; новела «Місце страти» прозвучить в «Аптекарі» як напівбожевільне пророцтво з вуст Амалії та ін. З цього випливає, що концептосфера і семантика вифантазованого в юності Арканума залишається для автора і джерелом для усієї подальшої твор-

чості, і є істинним хронотопом екзистування душі письменника, вільним позачасовим простором, де завжди можна знайти прихисток від посягань агресивного соціуму. Тож тут постає конструктивний аспект соціального самовідчуження – створення унікального віртуального художнього виміру як доповненої (розширеної) реальності, а не тільки особистісна егопобудова, що нерідко обертається руйнівним самозамиканням.

Подальші декодування багатовимірної символіки ранніх творів Ю. Винничука можливі не лише у пропонуваніх історико-культурному чи філософському аспектах, а й через поглиблення інтермедіальної та психоаналітичної методології, що в перспективі дало б змогу скласти цілісне уявлення про концептуальний інтелектуально-мистецький профіль письменника.

Література:

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму (переклад з англійської). Київ : Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Винничук Ю. Арканум. Харків : Фоліо, 2019. 298 с.
3. Винничук Ю. Колекція розбитих сердець. *Збруч*. 2021. 12 трав. URL : <https://zbruc.eu/node/105107>
4. Історія української літератури ХХ – поч. ХХІ ст. : у 3 т. / за ред. проф. В. І. Кузьменка. Київ, 2017. Т. 3. 544 с.
5. Пилипушко Б. «Внутрішня еміграція» митця в умовах тоталітарної дійсності (На прикладі досвіду Олександра Аксініна). Дис. ... канд. мистецтв. наук. Спец. – 26.00.01. Національна академія мистецтв України ; Інститут проблем сучасного мистецтва. Київ, 2018. 261 с.
6. Терещенко С. Засоби психодрами в романі Валерія Шевчука «Птахи з невидимого острова». *Слово і Час*. 2014. № 1. С. 48–54.
7. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі (переклад з англійської О. Замойської). Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 160 с.
8. Фромм Е. Втеча від свободи (переклад з англійської М. Яковлева). Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
9. Brockmann S. Inner Emigration: The Term and Its Origins in Postwar Debates. Stephen Brockmann. *Flight of Fantasy. New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933–1945*. New York : Berghahn books, 2006. P. 11–26.
10. Pylypushko B. The Phenomenon of Inner Emigration: the Dynamics of Semantic Transformation and the Actualization of the Art–Study Aspect. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: зб. наук. праць ; ХДАДМ. Харків : ХДАДМ, 2017. № 4. С. 124–130.

References:

1. Arendt, H. (2005). *Dzherela totalitaryzmu* (pereklad z anhliiskoi). [The Origins of Totalitarianism (translated from English)]. Kyiv : Dukh i Litera, 584 p. [in Ukrainian].
2. Vynnychuk, Yu. (2019). *Arkanum*. [Arcanum]. Kharkiv : Folio, 298 p. [in Ukrainian].
3. Vynnychuk, Yu. (2021). *Kolektsiia rozbytykh serdets*. [Collection of broken hearts]. Retrieved from : <https://zbruc.eu/node/105107> [in Ukrainian].
4. Kuzmenko, V. I. (2017). *Istoriia ukrainskoi literatury XX – poch. XXI st.: u 3 t.* [History of Ukrainian Literature of the 20th – early 21st centuries : in 3 vol.]. Kyiv, VTs «Akademiia», V. 3, 544 p. [in Ukrainian].
5. Pylypushko, B. (2018). «Vnutrishnia emigratsiia» myttsia v umovakh totalitarnoi diisnosti (Na prykladi dosvidu Oleksandra Aksinina). [“Inner emigration” of an artist in conditions of totalitarian reality (Based on the experience of Alexander Aksinin)]. Dys. ... kand. mystetstv. nauk. Spets. – 26.00.01. Natsionalna akademiia mystetstv Ukrainy; Instytut problem suchasnoho mystetstva. Kyiv, 261 p. [in Ukrainian].
6. Tereshchenko, S. (2014). *Zasoby psykhdramy v romani Valerii Shevchuka «Ptakhy z nevydymoho ostrova»*. [Psychodrama tools in Valery Shevchuk’s novel «Birds from the Invisible Island»]. *Slovo i Chas [Word and Time]*, 1, 48–54. [in Ukrainian].
7. Frankl, V. (2023). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* (pereklad z anhliiskoi Zamoiskoi O.) [Man’s Search for Meaning (translated from English by Zamoiska O.)]. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 160 p. [in Ukrainian].
8. Fromm, E. (2019). *Vtecha vid svobody* (pereklad z anhliiskoi Yakovlieva M.) [Escape from Freedom (translated from English by Yakovliev M.)]. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 288 p. [in Ukrainian].
9. Brockmann, S. (2006). *Inner Emigration: The Term and Its Origins in Postwar Debates*. Stephen Brockmann. *Flight of Fantasy. New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933–1945*. New York : Berghahn books, p. 11–26.
10. Pylypushko, B. (2017). *The Phenomenon of Inner Emigration: the Dynamics of Semantic Transformation and the Actualization of the Art–Study Aspect*. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* : zb. nauk. prats [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts: collection of scientific works], 4, 124–130. Kharkiv : KhDADM.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025